

der, at der er utvetydige universalistiske formuleringer i evangeliet, men underordner dem alle samlingen af den jødiske frelsesmenighed. Kun i kraft af at Jesus er Israels frelser, bliver han verdens frelser. Imidlertid kan man spørge, om det modsatte ikke snarere er tilfældet. En ting er nemlig, at motiverne er eksklusivt jødiske traditionshistorisk betragtet, noget andet er, om de vedbliver at være jødiske i Johannesevangeliet. Evangeliet indsætter de jødiske traditioner i en universalistisk ramme og udvider dermed det eksklusivt jødiske gudsfolk til at indbefatte hele verden. I den forbindelse er det uheldigt, at Dennis helt forbigår det forhold, at Johannesevangeliet giver korsinskriftionen en markant universalistisk pointering ved at lade den skrive på alle verdenssprogene (19,20).

Ligeledes bliver hele spørgsmålet om, hvordan Jesu død kan være årsag til samlingen af gudsfolket, underbelyst. Forfatteren tilslutter sig en helt traditionel tolkning af Jesu død. Fordi Jesus er et stedfortrædende sonoffer, bevirker han et nyt exodus og genoprettelsen af Israel. For at gennemføre den tolkning må Dennis forudsætte en lidt for kompliceret logik: Fordi Jesu død medfører samlingen af gudsfolket, må den have været et sonoffer for den synd, der har afstedkommet spredningen. Afslutningsvis udfordrer han eksegeter, der ikke tilslutter sig den traditionelle stedfortrædende sonoffer-tanke til at forklare, hvorledes Jesu død ellers kan have en samlende effekt. Svaret er, at Jesus gennem sin korsdød og opstandelse gennemfører et uimodsigeligt bevis for, at han er Guds søn, hvilket den tvivlende Thomas må erkende. Således opretter den johannæiske Jesus et kognitivt fællesskab, hvortil alle troende samles.

Argumentation for den tolkning kræver en anden type eksegesi, end Dennis har foretaget. Han skal derfor ikke klandres for ikke at være kommet frem til den. Derimod skal han roses for at have behandlet sit emne grundigt og pålideligt på detailniveauet, om end det overordnede niveau er mindre overbevisende.

Jesper Tang Nielsen

Robert Jewett

Romans. A Commentary (Hermeneia – A Critical and Historical Commentary on the Bible). Minneapolis: Fortress Press 2007. LXX + 1140 s. \$ 90.

Robert Jewett, tidligere i Chicago, siden 2000 i Heidelberg, er især kendt for sine paulinske studier, her den paulinske antropologi (1971) og kronologi (1979) og den thessaloniske korrespondance (1986 – begge breve regner han for ægte), men også for sit nutidige engagement, fx *Saint Paul at the Movies* (1993), *Saint Paul Returns to the Movies* (1999) og *Captain America and the Crusade against Evil* (2003). Nu har han efter en lang årrækkes optagethed offentliggjort en kæmpe stor kommentar til Paulus' brev til de romerske kristne; det sker i samme serie, hvori Hans Dieter Betz i Chicago i 1979 offentliggjorde sin omfattende kommentar til Paulus' brev til de galatiske me-

nigheder. Som Betz, der dog er tysker, er også Jewett dybt fortrolig med tysk teologi og sprog – ikke nogen selvfølge i den engelsksprogede verden i dag.

Kommentaren selv omfatter en udførlig indledning (s. 1-91) og en detaljeret fortolkning (s. 95-1014); resten af bogen er hovedsagelig bibliografi og registre.

I sin fortolkning vil Jewett være historisk-kritisk (jf. navnet på *Herme-neia*-serien) og gør med Society of Biblical Literature i 1970'erne-90'erne gældende, at "Romans should be viewed as a situational letter, and that historical circumstances should be taken into account just as in the other letters" (s. 3).

Tekstkritisk (s. 4-18) anser Jewett Rom 16,17-20.25-27 for at være sekundære interpolationer; det lyder rimeligt nok. Alt det øvrige: Rom 16,1-16.21-24, altså hovedparten af kap. 16, incl. hilsenerne, hører derimod med til Romerbrevet. Jewett hævder i fuldt alvor at kunne træffe tekstkritiske afgørelser uden at skele til de fortolkningsmæssige resultater, der måtte følge deraf (s. 3 og 4), men er allerede godt på vej ind i fortolkningen, når han mener, at den lange række af hilsener i Rom 16,3-16 ville passe dårligt til hypotesen om menigheden i Efesos som adressat (s. 9) – en hypotese, der ellers har været vidt udbredt i hele 1900-tallet. Jeg er fuldstændig uenig med Jewett. Han har ladet sig overbevise af Heidelberger-kollegaen Peter Lampe, der i bogen *Die stadtrömischen Christen* (1987) ikke kunne undvære materialet i Rom 16 til sin skildring af den romerske situation. Men skulle alle personerne i Rom 16,1-16 virkelig være flyttet fra Efesos til Rom, og det endnu før Paulus selv indfinder sig dér på den planlagte rejse?! Eller: Hvis alle disse personer virkelig befinder sig i Rom på brevets affattelsestid – hvorfor findes der så ikke blot den mindste antydning fra Paulus' side af, at han jo snart vil få dem at se, når han selv kommer? Kap. 16 virker langt snarere som et afskedsbrev til folk, som Paulus ikke regner med at se mere. Endnu mere: Hvis hovedparten af de andre personer i Rom 16,3-16 slet ikke kom fra Efesos, men hele tiden havde hørt hjemme blandt de romerske kristne – hvordan kan Paulus så sende hilsener til dem med navns nævnelser? Han kender dem jo ikke! Jewett har mundtligt forklaret mig, at hilsenerne slet ikke er hilsener i gængs forstand, men opfordringer til de romerske kristne til at omfavne hinanden som tegn på deres indbyrdes forsoning, ikke mindst efter opgøret mellem de stærke og de svage (Rom 14,1-12). Og Aquila og Priscilla? De var kommet fra Rom og havde en tid boet i Korinth (det véd vi nu altsammen kun fra ApG 18,2, ikke fra Paulus selv) og boede i Efesos (1 Kor 16,19). Var de virkelig i Rom nu? Værre endnu: Epainetos, "provinsen Asias førstegrøde i Kristus" (Rom 16,5) – kunne han så meget som drømme om at flytte til Rom på sine gamle dage?! Jewett hævder, at det er intet mindre end en kendsgerning, at han nu var i Rom sammen med Aquila og Priscilla (s. 960). Men hvad skulle Epainetos dog dér? Og endelig: Føbe, som også havde været Paulus' *patrona*, og som anbefales til at få al den hjælp, hun har brug for

(Rom 16,1-2), er nu ifølge Jewett den, der i Rom skal sørge for alt, hvad Paulus får brug for i forbindelse med hans forestående missionsrejse til Spanien (“in the matter”: således oversat s. 941 og 946, men der er ingen bestemt artikel ved *prágmattí*). “The Roman recipients of the letter would understand her to be recommended as the patroness of the Spanish mission, which Paul had announced in the preceding chapter” (s. 947 – det er ikke så lidt!). Føbe er også den, der overbringer brevet til de romerske kristne (hvorfra ved Jewett dog det?), og hendes slave Tertius (hvor står det?), der som sekretær har nedskrevet brevet og bruger anledningen til at sende sin hilsen (Rom 16,22), er den, der skal læse brevet op for modtagerne i Rom (s. 22-23: “The Role of the Secretary”). Det sidste er en katastrofal *lapsus* på Jewetts side. For skriveren Tertius skulle selvfølgelig blive hjemme i Korinth, hvor brevet var skrevet; man sender jo ikke en hilsen i et brev, man selv har skrevet, og indfinder sig så også personligt hos brevet modtagere for at læse brevet op. Her har epistolografien fuldstændig svigtet Jewett, og dermed smuldrer også argumentationen for, at kap. 16 hører med til Romerbrevet.

Redegørelsen for brevet affattelsestid til året 57 e.Kr. (s. 18-23) lider af den samme skavank, Jewett i sin tid blev bebrejdet i den til dels skarpe kritik af hans Pauluskronologi: at han bygger på oplysningerne i Ap.G. og dermed svigter et grundprincip i den nye Pauluskronologi, som han ellers tilslutter sig. Man kan også – om end uhyre kortfattet – sige det sådan: Hvis Claudius’ edikt mod jøderne i Rom (Sueton, *Vita Claudii* 25,4) var ophævet med hans død og Neros udråbelse til kejser 13. oktober 54 e.Kr., hvilket er sandsynligt (se allerede Paulus selv i 2 Kor 10,16 – dermed er også dateringen af dette brev angivet), ja, så er Romerbrevet jo skrevet i vinteren 54-55 e.Kr.; talen om året 57 er vilkårlig.

I sin redegørelse for den sociale struktur af husmenigheder og menigheder i lejekaserne, som havde en henholdsvis topstyret ledelse, ved en patron(a), og en egalitær, “demokratisk” ledelse (s. 64-69: “The Social Structure of House and Tenement Churches in Rome”), bygger Jewett ganske vist på materialet i Rom 16, som han henfører til Rom, men materialet er alligevel meget sigende (måske endog for de romerske forhold?) og taler stærkt til gunst for ikke at overvurdere betydningen af husmenighederne på de egalitære menighedsdannelse bekostning; bl.a. inddrager Jewett til belysning heraf netop forholdene i Thessalonika, ikke mindst reglen om, at den, der ikke vil arbejde, heller ikke skal have føden (2 Thess 3,10) – en regel, der næppe ville have nogen særlig betydning i en topstyret husmenighed.

I Jewetts fortolkning (s. 829-852) af den allerede berørte konflikt mellem de svage, som kun spiste grønsager (Rom 14,2), og de stærke forekommer det mig, at en mængde kulturstof inddrages, mens så nærliggende tekster som 1 Mos 9,3 (LXX) og Justins *Dial.* 20,2-3 forbliver helt uomtalte. Det drejer sig dog i alle tre tilfælde om bibelsk materiale, hvor ordet *láchana*, “urter”, bruges. Lærdommen tager her magten fra den enfoldige indsigt.

Konflikten mellem de stærke og de svage og Paulus' forsøg på at forlige parterne er ikke uden betydning for Jewetts helhedsforståelse af brevet. Og dermed kommer vi til hans disposition af brevs indhold.

Hovedsagen er her tesen – eller som det hedder i den retoriske terminologi: *propositio* – i Rom 1,16-17 om evangeliet som bærer af Guds retfærdighed for enhver, der tror, både jøde først og græker, både vise og enfoldige. Beviset – eller *probatio* – på denne teses rigtighed føres så i Rom 1,18-15,13: 1. bevis i 1,18-4,25, 2. bevis i 5,1-8,39, 3. bevis i 9,1-11,36 og 4. bevis i 12,1-15,13. Jeg må erkende, at jeg finder Jewetts fremhævelse af Guds retfærdighed som upartisk og som tilsidesættende alle kulturelle påstande om at stå over andre yderst velgørende og berettiget; dermed rammes også israelske og amerikanske (og danske) krav om kulturel overhøjhed. Jeg finder også, at Jewetts disposition af brevs overvældende mængde af stof yder brevet som helhed virkelig retfærdighed. Mens den traditionelle forståelse har været den, at kap. 1-8 udgjorde brevs teologiske hovedsag, dets *summa theologiae*, og at kap. 9-11 om Israel nærmest var malplaceret i dette fornemme brev, mens kap. 12-15 var en næsten ligegyldig og pinlig formaning, har forståelsen af Romerbrevet i de senere år undergået store forandringer. Nu betragtes kap. 9-11 næsten som brevs hovedsag og kap. 1-8 som optakten dertil, mens formaningsdelen i kap. 12-15 bliver den del af brevet, som det hele styrer hen imod. Det kan jeg kun bifalde. Men rigtignok kun på den måde, at sidste halvdel af kap. 15 (Rom 15,14-33) med omtalen af rejseplanerne betragtes som brevs afslutning og kap. 16 som et afskedsbrev til menigheden i Efesos, der derfor intet har med Paulus' Romerbrev at gøre.

Der er en vældig spænding i dette brev lige fra begyndelsen i kap. 1 til slutningen i kap. 15. Paulus er en mester i at holde sine læsere hen fra først til sidst. Der er i virkeligheden tale om en sand *suspense story*, om end denne side af sagen endnu ikke har været behandlet tilfredsstillende i epistolografiske undersøgelser. Efter straks at have givet udtryk for sin længsel efter at få de romerske kristne at se og derigennem antyde sit ønske om også at komme til Rom uden dog endnu at have sagt noget om muligheden for et sådant besøg (Rom 1,10-15) giver Paulus sig i kast med den udførlige præsentation af sig selv (1,16-15,13) – læserne skal jo vide, hvem de har med at gøre, når eller hvis han kommer. Først derefter, efter næsten 15 kapitler, åbenbarer han, at han ikke længere har rum i de østlige egne, hvor han har afsluttet sit arbejde, og derfor skal forkynde evangeliet dér, hvor det endnu ikke er blevet hørt; men efter mange forhindringer og mange års forløb vil han nu omsider komme på besøg i Rom – dog kun for af de kristne dér at hjælpes videre på rejse til Spanien, og inden da skal han først til Jerusalem for at være med til at overbringe den indsamlede pengegave fra de hedningekristne menigheder i Makedonien og Akaja (15,14-33).

Jewetts store og udførlige kommentar til Paulus' Romerbrev når hverken Karl Barths eller Ernst Käsemanns i teologisk skarphed og dybde. Men den

er værd at befatte sig med, hvad enten man er enig eller uenig med dens forfatter.

Niels Hyldahl

Charles E. Hill

From the Lost Teaching of Polycarp. Identifying Irenaeus' Apostolic Presbyter and the Author of Ad Diognetum. WUNT 186. Tübingen: Mohr-Siebeck 2006. 207 s. Pris € 49.

Bogen består af to omfattende og stærkt reviderede bidrag baseret på en række tidligere arbejder. Første del (s. 1–94) er et forsøg på med udgangspunkt i Irenæus' *Adv. Haer.* 4,27,1–32,1 dels at afgrænse de dele af værket, der kan tilskrives en bestemt presbyter kendt for at have angrebet Markions lære, dels at identificere denne presbyter med biskop Polykarp (P.) af Smyrna (ca. 69–156). I anden del (s. 97–177) forsøger Hill at vise, hvordan det anonyme forfattede oldkirkelige skrift Diognetbrevet også stammer fra P. Argumentationen i de to dele er uafhængig af hinanden, men der er også en sammenhæng, fordi Hill i Diognetafsnittet bruger de dele af *Adv. Haer.*, han har tilskrevet P., for at sandsynliggøre P.s forfatterskab til Diognetbrevet.

Første del om P. som ophavsmand til presbyterkilden i *Adv. Haer.* 4,27–31 (herunder også 1,23–27) består af tre kapitler. Mens kap. 1 drejer sig om presbyterens identitet, gennemgår kap. 2 de relevante fragmenter, og i kap. 3 skildres betydningen af identifikationen for forståelsen af Irenæus, P. og Markion. Der er ingen tvivl om P.s betydning for Irenæus, hvorfor andre også tidligere har identificeret ham med presbyteren. Irenæus fortæller selv om P., at han ikke alene var oplært af apostle og omgikkes mange, som havde set Kristus, men også at han af apostle i Lilleasien var blevet indsat som biskop af Smyrna. Han fortæller yderligere, hvordan han selv så P. i sin tidlige ungdom, eftersom han blev meget gammel og til sidst led en berømmelig martyrdød (*Adv. Haer.* 3,3,4, jf. Euseb *Hist. eccl.* 5,20,6–7; 24,16). Der til kommer, at P. på et tidspunkt havde konfronteret Markion med, at han var Satans førstefødte (*Adv. Haer.* 3,3,4).

På grundlag af P.s forbindelser med apostlene, hans antimarkionitiske lære og Irenæus' relation til ham samt oplysningerne i det hos Euseb fragmentarisk overleverede Irenæus-værk *Brevet til Florinos*, hvor Irenæus også i en antimarkionitisk kontekst fremhæver sin relation til P. (*Hist. eccl.* 5,20,5–8), argumenterer Hill for at identificere presbyteren med P. Det afgørende spørgsmål i sammenhængen er selvfølgelig, hvorfor Irenæus i *Adv. Haer.* 4,27,1 ikke eksplicit henviser til P., men blot skriver: "Som jeg har hørt fra en bestemt presbyter, som hørte det fra dem, der havde set apostlene, og fra dem der havde været deres disciple..."? Hill fremfører fire argumenter (s. 23f.), som for mig ikke fremstår fuldstændigt overbevisende; men det skyldes nok også et forskelligt syn på, i hvor høj grad man kan tage tekstens oplysninger for pålydende og identificere dem med den skinbarlige virkelig-